

ДО ПИТАННЯ ПРО «РУСЬКІ ПИСЬМЕНА» В ЖИТТІ КОСТЯНТИНА ФІЛОСОФА. 2

У статті розглядається питання, якому різновиду русів (з тих, що мали стосунок до держави Київська Русь) міг належати знайдений Костянтином у Херсонесі переклад Євангелія і Псалтиря, «руськими письменами» написаний. Такими русами автор вважає дунайських русів, власне тиверців, які в «Повісті временних літ» названі «толковинами», тобто перекладачами. Висувається і обґрунтовується припущення, що давні тиверці були болгарами (мізіяцями) і знали, крім слов'янської (болгарської), також і грецьку мову, оскільки знаходилися поблизу візантійських земель. Через це тиверці дуже рано прийняли християнство і цілком могли (і повинні були) перекласти з грецької мови на свою рідну болгарську книги християнського Канону, зокрема Євангеліє і Псалтир, без яких неможливим було слов'янське богослужіння. Писемність тиверці могли отримати від дунайських ругів (з дунайського королівства Ругіланд), і це письмо було глаголичним.

Ключові слова: «руські письмена», варяги-руси, азовсько-чорноморські руси, прикарпатські і закарпатські русини, київські руси, дунайські руси, тиверці, «голковинь», мізіяці, болгари, християнство, «Тоурси», дунайські руги, арианство, глаголичне письмо.

У попередній статті¹ ми дійшли висновку, що «руські письмена», про які йдеться в Житті Костянтина (далі — ЖК), були слов'янським письмом, письмом давніх русів, і що під «руськими письменами» слід розуміти глаголичне письмо². Постає закономірне питання, чому в давнину глаголичне письмо отримало назву «руське письмо».

Приступаючи до з'ясування цього питання, слід віддати належне проникливості О. І. Соболевського, який писав М. К. Нікольському про його працю, присвячену «руським письменам»: «...біда в тому, що слова *русьскъ* і *Русь* протягом усього домонгольського періоду в різних місцях Європи мали різне значення»³. Як зауважує І. І. Огієнко, проблему «руських письмен» можна було б розв'язати остаточно, коли б знати, як розуміли слово «руський» у середині IX ст.⁴

Раніше ми багато часу присвятили дослідженню походження назв *Русь* і *варяги*⁵ (результат дослідження — монографія і 7 статей). Наше розуміння цього питання дуже відрізняється від загальноприйнятого, особливо від загальноприйнятого в XIX–XX ст. Прийнято було вважати, що руси до IX ст. — це тільки нормани, скандинави, що варяги — теж нормани, скандинави, відповідно й варягори — це нормани, скандинави. Як зазначає І. І. Огієнко (1927 р.), «в науці панує думка, що

¹ Склярєнко В. Г. До питання про «руські письмена» в Житті Костянтина Філософа. 1 // Мовознавство.— 2014.— № 2.— С. 3–14.

² Там же.— С. 11–14.

³ Архив АН СССР (Ленинградское отделение), ф. 247, оп. 3, д. 76, л. 37.

⁴ Огієнко І. І. «Руські» переклади в Херсонесі в 860 році // Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 359.

⁵ Склярєнко В. Г. Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження.— К., 2006.— 119 с.

Русь заснували варяги (нормани), що Русь — це нормани, що руський — це норманський»⁶. Те ж саме говорить і М. К. Нікольський (1928 р.): «Усім відомо, що в IX столітті “Русью” або “Росью” як візантійці, так і наша Повість временних літ називали варягів»⁷. Таких поглядів, зрозуміло, дотримувалися і всі прибічники варягоруської теорії в трактуванні «русських письмен» у ЖК.

Думку про існування іншої Русі (крім варязької і Київської), яку називають Чорноморською, Азовсько-Чорноморською або Чорноморсько-Азовською, висловлювали багато дослідників⁸, однак на неї мало хто зважав. Навіть такий глибокий дослідник, як Г. А. Ільїнський, дуже скептично поставився до цієї думки. У 1924 р. він писав: «Проте вся теорія тмутороканської русько-слов'янської держави, яка була незалежною від Києва вже в IX ст. і чинила напади не тільки на південний берег Криму, але й на самий Царград (як, напр., у 860 р.), являє собою лиш один “zamek na lodzie”»⁹ (п. zamek na lodzie «химера»). Академік О. О. Шахматов не заперечує існування в VIII–IX ст. південноприморської Русі, але, будучи прихильником норманської теорії, розглядає цю Русь як норманську, характеризуючи її таким чином: «Русь — це ті ж нормани, ті ж скандинави; русь — це найдавніший шар варягів, перші вихідці із Скандинавії, які осіли на півдні Русі раніше, ніж нащадки їхні почали осідати на менш привабливій, лісистій і болотистій слов'янській півночі»¹⁰. Разом з тим дуже талановитий історик В. О. Пархоменко (його працю «Начало христианства Руси» Г. А. Ільїнський назвав талановитою¹¹) не сумнівається, що Костянтин під час своєї місії в Хазарію «не міг не зустрітись з тмутороканськими русами»¹², один з яких виявився власником Євангелія і Псалтиря, перекладених «на мову південноприморської, близької за місцем проживання до Херсонесу Русі»¹³, яка на цей час уже встигла трохи християнізуватися.

У напій монографії і статтях викладено нову концепцію походження назви Русь. Цю концепцію можна назвати варязькою, але аж ніяк не скандинавською. На наш погляд, новгородці, не змігши уладнати суперечки між місцевими претендентами на владу, не зумівши налагодити власне управління, звернулися за допомогою до варягів-слов'ян (прибалтійських слов'ян), зокрема до варягів-ругів (слов'ян острова Рюген), які називалися ще рутенами або русами. Назва *рутени* (*руси*) на означення ругів походить від *rutheni* — назви одного з кельтських племен¹⁴. Справа в тому, що після завоювання Галлії Юлієм Цезарем кельти-рутени (тобто галли з кельтського племені *rutheni*) залишили Галлію і пішли до Дунаю в Норік, а згодом — на землі інших народів (ідеться, звичайно, про військову дружину кельтів-рутенів). Спираючись на цілий ряд фактів, ми висловили припущення, що ке-

⁶ Огієнко І. І. Знач. праця. — С. 359.

⁷ Нікольський Н. К вопросу о русских письменах, упоминаемых в Житии Константина Философа // Изв. по рус. яз. и словесности АН СССР. 1928. — Ленинград, 1928. — Т. 1. Кн. 1. — С. 16.

⁸ Іловайський Д. Разыскания о начале Руси. — 2-е изд. — М., 1882. — С. 33, 56, 150; Багалей Д. И. Русская история. — М., 1914. — Т. 1. — С. 174; Падалка Л. В. Происхождение и значение имени «Русь». — М., 1914. — С. 12; Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.). — Ленинград 1924. — С. 51.

⁹ Ільїнський Г. Один епізод із корсунського періода життя Константина Філософа. — Slavia. — Praha, 1924. — Роқ. 3. Seř. 1. — S. 52.

¹⁰ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 325.

¹¹ Ільїнський Г. Знач. праця. — С. 52.

¹² Пархоменко В. Начало христианства Руси : Очерк по истории Руси IX — X вв. — Полтава, 1913. — С. 52.

¹³ Там же. — С. 54–55.

¹⁴ Складенко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження. — С. 12–21.

льти-рутени під час свого походу на північ (через землі західних слов'ян) дійшли до Балтійського моря та острова Рюген¹⁵. Відомий польський учений Лешек Мопшинський, дослідник дохристиянської релігії слов'ян, теж схильний вважати, що кельтські впливи сягали острова Рюген¹⁶. Прийшовши на острів Рюген, кельти-рутени, будучи прекрасними воїнами, відзначаючись винятковою хоробрістю, стали професійним військом острова. І хоча з часом вони злилися зі слов'янським населенням, перейнявши їхню мову, професійних воїнів острова Рюген продовжували називати рутенами (русами, руссю). Згодом цю назву було перенесено на все населення острова¹⁷, а іноді — на всіх прибалтійських слов'ян.

Крім варягів-русів (слов'ян острова Рюген), до яких новгородці звернулися за допомогою, у IX–X ст., за свідченнями візантійських і східних джерел, існували також азовсько-чорноморські руси, які встигли голосно заявити про себе ще до запрошення новгородцями варягів-русів на княжіння. У давнину Чорне море було назване Руським саме на честь азовсько-чорноморських русів (вони домінували на ньому), а не на честь віддалених від моря київських русів. Азовсько-чорноморські руси тісно пов'язані з антами. У зв'язку з вторгненням у землі антів волохів, під якими ми розуміємо франків, анти залишили свою дунайську батьківщину і переселилися в Причорномор'я та Приазов'я. Разом з ними переселилася і частина кельтів-рутенів (вихідців з Норіку), які стали професійним військом антів, у зв'язку з чим анти набули нового імені — *руси*. Азовсько-чорноморські руси підтримували тісні зв'язки (торгували, здійснювали спільні військові походи) із своїми співвітчизниками з острова Рюген (варягами-русами) спочатку через Балтійсько-волзько-донський шлях, а згодом через Дніпровський шлях (шлях «з варяг у греки») ¹⁸. Існують незаперечні докази того, що на початку VII ст. руси в азовсько-чорноморському регіоні вже були: вони брали участь в облозі Константинополя в 626 р. ¹⁹

Ми вважаємо, що етнонім *русини* на означення жителів Прикарпаття та Закарпаття з'явився раніше від назви держави *Русь* і походить безпосередньо від назви кельтського (галльського) племені *rutheni*. Походження етноніма *русини* перебуває в тісному зв'язку з походженням назви *Галичина*, утвореної від ойконіма *Галич*, який виводиться нами від етноніма *галли*. У зв'язку з цим ми висловили припущення, що велика група кельтів-рутенів, покинувши Норік, пішла на північ (через землі західних слов'ян) і дійшла до Прикарпаття, де частина кельтів-рутенів залишилася на осідок (прикарпатські і закарпатські русини), а інша частина продовжила рух на північ і дійшла до Балтійського моря та острова Рюген (варяги-руси)²⁰. І. Херманн теж вважає, що кельти прийшли в Прибалтику з Прикарпаття²¹.

Слід підкреслити, що в наших публікаціях про походження назви *Русь* говориться лише про тих кельтів-рутенів, які мали стосунок до держави Київська Русь, а тим більше — відіграли певну роль в етнічному формуванні українців. Отже, ми розрізняємо чотири різновиди русів (русинів): варяги-руси (острів Рю-

¹⁵ Там же.— С. 17–19.

¹⁶ *Moszyński L.* Die vorchristliche Religion der Slaven im Lichte der slavischen Sprachwissenschaft — Köln ; Weimar ; Wien, 1992.—S. 50.

¹⁷ *Склярєнко В. Г.* Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження.— С. 18–19.

¹⁸ Там же.— С. 21–45.

¹⁹ *Склярєнко В. Г.* Походження назви Русь. 6 // Мовознавство.— 2011.— № 3.— С. 17–20.

²⁰ Там же.— С. 21–25.

²¹ *Herrmann J.* Zu den kulturgeschichtlichen Wurzeln und zur historischen Rolle nordwestslawischer Tempel des frühen Mittelalters // *Slovenská archeológia*.— Bratislava, 1978.—Roč. 26. Číslo 1.— S. 26.

ген), азовсько-чорноморські руси (Приазов'я та Причорномор'я), прикарпатські і закарпатські русини (Прикарпаття та Закарпаття) і, звичайно, київські руси (Середня Наддніпрянина). Останні отримали назву *руси* від азовсько-чорноморських русів, а не від варягів-русів, як думає літописець Нестор.

Таким чином, О. І. Соболевський мав цілковиту рацію, коли писав, що назва *Русь* у домонгольський період у різних місцях Європи вживалася з різним значенням (див. вище). Чотири значення цієї назви ми виділяємо лише стосовно однієї держави — Київської Русі. Можна було б ще багато говорити про кельти-рутенив, які опинилися на землях інших народів Європи — теперішніх Австрії, Угорщини, Німеччини, Чехії, Польщі та інших держав. Такою була доля цього славного і хороброго кельтського племені: замість того, щоб створити свою власну державу, кельти-рутени розсіялися по багатьох народах, перейнявши їхню мову. Тому твердження цілого ряду дослідників, що в IX ст. назва *Русь* мала лише одне якесь значення і відповідно треба розуміти й «руські письмена» в ЖК, не мають належних підстав. Зокрема, Ф. Міклошич зазначає, що в IX ст. русами (рось) називали лише германських варягів, але ніколи — слов'ян²². Це саме, по суті, говорить і Я. Отрембський: іменем 'Рѡс греки називали не слов'ян, а варягів-норманів²³. Е. Георгієв же вважає, що іменем 'Рѡс греки називали східних слов'ян, а не який-небудь інший народ, тому «роське» письмо Євангелія і Псалтиря, знайдених Костянтином у Херсонесі, було письмом східних слов'ян²⁴. П. Я. Черних теж переконаний, «що слова *Русь* і *руський* у IX і тим більше в X ст., коли було складено Житіє (ЖК. — В. С.), уживалися тільки зі значенням «східне слов'янство», «східнослов'янський»²⁵. Такий же категоричний і М. Брайчевський: «Ніякої іншої Русі, крім слов'янської (України), Візантія в середині IX ст. не знала»²⁶. На думку Т. А. Іванової, сумніви в тому, що «роси» — це східні слов'яни, «були, є і будуть»²⁷.

Розрізняючи в IX ст. чотири різновиди русів (з тих, що мали стосунок до держави Київська Русь), ми нижче розглянемо, якому з них міг належати знайдений Костянтином у Херсонесі переклад Євангелія і Псалтиря руською мовою (роусьскыми писмены писано). Насамперед розглянемо питання, чи міг належати згаданий переклад варягам-русам (з острова Рюген).

І. На наше глибоке переконання, назва *варяг* — слов'янського походження, а не скандинавського. Ця назва виникла в середовищі прибалтійських слов'ян (*waragъ*) і первісно означала «той, хто перебуває в охороні». Вона утворена за допомогою суфікса *-agъ* від іменника *warъ* «охорона, захист»²⁸. П. Я. Черних теж вважає, що друс. *варягъ* є слов'янським словом, але розглядає його як утворення від дієслова *варити* «берегти, захищати» за допомогою суфікса *-ягъ* (з *-egъ*) і встановлює первісне значення іменника — «захисник»²⁹. Як уже зазначалося, кельти-рутени, залипивши Галлію, а згодом — Норік, дійшли до Балтій-

²² Dümmler E., Miklosich F. Die Legende vom heiligen Cyrillus.— Wien, 1870.— S. 47.

²³ Otrebski J. Noch einmal über Rusъ // Die Welt der Slaven.— Wiesbaden, 1966.— Bd 11. H. 1–2.— S. 222.

²⁴ Георгієв Е. За началото на българската и славянската писменост // Език и литература.— София, 1966.— Год. 21. Кн. 1.— С. 62.

²⁵ Черных П. Я. Происхождение русского литературного языка и письма.— М., 1950.— С. 9–10.

²⁶ Брайчевський М. Походження слов'янської писемності.— К., 2007.— С. 125.

²⁷ Іванова Т. А. Еще раз о «русских письменах» (К 1100-летию со дня смерти Константина-Кирилла) // Сов. славяноведение.— 1969.— № 4.— С. 73.

²⁸ Складенко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження.— С. 98–112.

²⁹ Черных П. Я. Этимологические заметки : Варяг // Науч. докл. высш. шк. : Филол. науки.— М., 1958.— № 1.— С. 33–36.

ського моря та острова Рюген. Будучи прекрасними воїнами, відзначаючись винятковою хоробрістю, вони стали своєрідною військовою кастою на острові, професійним військом острова Рюген³⁰. Кельти-рутени (русь, руси) стали охоронцями острова, захисниками його від нападу ворогів (насамперед данців), і через це місцеве населення (слов'яни) назвало їх варягами, тобто охоронцями, захисниками.

У Балтійському регіоні варяги (охоронці, захисники) існували не тільки на острові Рюген, а й на всьому слов'янському узбережжі Балтійського моря. Варяги, які охороняли слов'янське Помор'я (прибалтійських слов'ян), були переважно слов'янами, і ця назва (*варяги*) іноді переносилася на всіх прибалтійських слов'ян. Варяги, які охороняли острів Рюген, були за походженням кельтами-рутенами, а тому ці варяги, на відміну від попередніх, називалися *варяги-русь* (*варяги-руси*), або просто *русь* (*руси*), і ця назва (*русь, руси*) часто переносилася на все населення острова Рюген³¹. Слід зазначити, що жителі острова Рюген часто називалися ще ругами. Дехто з дослідників говорить навіть про спорідненість назв *руги* і *руси* (щодо жителів острова Рюген)³², проте близькість назв тут випадкова. Руги (германське плем'я) населяли острів Рюген у давнину (Тацит згадує ругів у «Германії»), з часом вони залишили острів. На острів прийшли слов'яни і кельти-рутени (русь, руси). Однак давні автори, дотримуючись загальноєвропейського правила перенесення назв старих народів на нові (його ще називають принципом географічної спадковості)³³, часто називають русів острова Рюген ругами.

Уживання назв *варяги* і *русь* у «Повісті временних літ» (під 862 р., де повідомляється, що словени, кривичі, чудь і весь звернулися, запрошуючи на княжіння, до варягів, до русі) не суперечить викладеній вище концепції: «И идоша за море къ варягомъ, к руси. Сице бо ся зваху тьи варязи русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмане, анъгляне, друзии гъте, тако и си»³⁴ («І пішли за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь, як ото інші зуться свеями, а інші — норманами, англянами, інші — готами, отак і ці»). У наведеній цитаті «к руси», безперечно, є уточненням до «къ варягомъ», уточнюється, до яких саме варягів звернулися новгородці. Іноді дослідники стверджують, що літописець між варягами і руссю ставить знак рівності³⁵. Це не так. «Варяги» — поняття ширше, ніж «русь». Подальший текст наведеної цитати дослідники звичайно розуміють так: ті варяги, до яких звернулися словени, кривичі, чудь і весь, звалися руссю подібно до того, як інші варяги зуться шведами («свие»), норвежцями («урмане»), англянами (мається на увазі данське плем'я англів), готами (жителями острова Готланд у Балтійському морі). Проте чи правомірно тут назву *варяги* поширювати на шведів, норвежців, англянів і готів? Адже в наведеному тексті ні разу не вжито словосполучення *друзии варязи*, хоча тричі вжито *друзии*. Що назва *варяги* стосується русі — це однозначно. Що існували й інші варяги, крім русі, — це також безперечно (впливає з фрази «Сице бо ся зваху тьи варязи русь»), але слово *друзии*

³⁰ Складенко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження.— С. 16–19.

³¹ Там же.— С. 103.

³² Див.: Складенко В. Г. Походження назви *русь*. 6 // Мовознавство.— 2011.— № 3.— С. 21.

³³ Детальніше про це правило див.: там же.— С. 20–21.

³⁴ Повесть временных лет.— М.; Ленинград, 1950.— Ч. 1.— С. 18 (сер. «Лит. пам'ятники»).

³⁵ Тихомиров М. Н. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля» // Советская этнография : Сб. статей.— М.; Ленинград, 1947.— 6–7.— С. 67.

не обов'язково має означати «інші варяги», воно, виступаючи тут в значенні іменника, може означати (і, на наш погляд, означає) «інші народи». Постає питання, кого ж автор Початкового літопису називає варягами (крім, звичайно, русі). Відповідь на це питання дає етнографічна частина літопису, у якій згадуються прибалтійські (поморські) слов'яни, а на території, яку вони займали, поміщені варяги: «По сему же морю (Варяжьскому. — В. С.) сѣдять варязи сѣмо ко вѣстоку до предѣла Симова, по тому же морю сѣдять къ западу до землѣ Агнянски и до Волошьски»³⁶ (під Агнянською землею ми розуміємо землю данського племені англів, а під Волоською землею — Франкську державу, оскільки *англьяне* — це данське плем'я англів, а літописні *волохи* — це франки). Розпросторюватися від сходу до заходу можуть, зрозуміло, лише південні береги Балтійського моря. Ю. І. Венелін одним з перших здогадався, що «Нестор тут показує пальцем на Балтійську Славонію»³⁷, що «Нестор розумів балтійських слов'ян під іменем варягів»³⁸. Цю думку висловлюють і деякі сучасні дослідники: «... на Русі якийсь час під “варягами” розумілося все населення слов'яномовного Помор'я»³⁹, «Усе вказує на те, що варяги — це і є добре відоме літописцю південнобалтійське слов'янство, яке через свій різноманітний етнополітичний склад і об'єднується одним спільним етнонімом *варяги*»⁴⁰. Отже, є вагомі підстави вважати, що автор Початкового літопису варягами називає прибалтійських (поморських) слов'ян. Вище ми зазначали, що назва *варяги* «ті, що охороняли слов'янське узбережжя Балтійського моря» іноді поширювалася на всіх прибалтійських слов'ян. І саме це ми спостерігаємо в етнографічній частині «Повісті временних літ». Автор Початкового літопису, намагаючись пояснити назву *русь* у Київській державі, думає, що ця назва поширилася в Київській державі від варягів (охоронців, захисників прибалтійських слов'ян), які називалися руссю (варягів острова Рюген) і яких новгородці запросили на княжіння: «от варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене»⁴¹ («од варягів прозвалися руссю, а спершу були словени»), переклад у цьому місці літопису слова *словене* як «слов'яни»⁴² ми вважаємо неправильним). Проте це не так. Хоча новгородці і запросили варягів-русів на княжіння, і ті прибули в Новгородську землю, однак Новгородська земля за давніх часів Руссю не називалася⁴³. У такому разі слід визнати, що варяги-руси, які прибули в Новгородську землю на запрошення новгородців, не мають ніякого стосунку до «руських письмен», згаданих у ЖК. Тим більше, що в середині IX ст. варяги-руси залишалися стійкими язичниками.

II. Як зазначено вище (див. с. 5), на початку VII ст. руси в азовсько-чорноморському регіоні вже були. Підстави для такого твердження дає давня візантійська повість про напад персів і їхніх союзників — скіфів на Царград (Константинополь) у 626 році, написана в VII ст. сучасником і очевидцем подій Феодором

³⁶ Повесть временных лет. — С. 10.

³⁷ Венелин Ю. И. [О происхождении славян вообще и руссов в особенности] // Сб. Рус. ист. о-ва. — М., 2003. — Т. 8 (156). Антиноманизм. — С. 67.

³⁸ Там же.

³⁹ Кузьмин А. Г. «Варяги» и «Русь» на Балтийском море // Вопр. истории. — М., 1970. — № 10. — С. 37.

⁴⁰ Сахаров А. Н. Рюрик, варяги и судьбы российской государственности // Сб. Рус. ист. о-ва. — М., 2003. — Т. 8 (156). Антиноманизм. — С. 16.

⁴¹ Повесть временных лет. — С. 23.

⁴² Там же. — С. 219.

⁴³ Огієнко І. І. Знач. праця. — С. 367; Складенко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження. — С. 8.

Сінкеллом⁴⁴. Ця повість була перекладена з грецького оригіналу на старослов'янську і старогрузинську мови. Старослов'янський переклад відомий за старослов'янськими рукописами XV–XVII ст.⁴⁵ Старогрузинський переклад, здійснений 1042 р. Георгієм Мтацмінделі на Афоні, називається «Облога Константинополя скіфами, які є руськими»⁴⁶. Уже з наведеної назви повісті стає зрозумілим, що скіфами в повісті названо русів.

Слід зазначити, що русів називали скіфами (а також тавроскіфами і таврами) багато візантійських авторів (Лев Диякон, Михаїл Пселл, Іоанн Скилиця / Георгій Кедрін, Іоанн Зонара, Анна Комніна та ін.). Так, наприклад, Лев Диякон у своїй праці «Історія» воїнів Святослава називає 24 рази русами, 63 рази скіфами, 21 раз тавроскіфами, 9 разів таврами. Константинопольський патріарх Фотій, який був свідком нападу русів на Царград у 860 р., теж називає русів народом скіфським⁴⁷.

Називаючи азовсько-чорноморських русів скіфами, візантійські автори дотримувалися простого правила: новий народ (а руси були новим народом в азовсько-чорноморському регіоні) слід називати не його іменем, а іменем того народу, який раніше проживав на цій території і встиг про себе заявити. Цього правила (правила перенесення назв старих народів на нові, його ще називають принципом географічної спадковості) дотримувалися не тільки візантійські автори, а й, за словами О. М. Трубачова, «книжники всієї культурної Європи того часу — від франкського Заходу до візантійського Сходу»⁴⁸.

І саме від азовсько-чорноморських русів, які прославилися своїми походами на Константинополь (626 р., 860 р., 907 р., 911 р., 941 р.), на Сурож (перша чверть IX ст.), на Амастриду (близько 842 р.), на честь яких Чорне море в давнину було назване Руським, назва *русь* (*руси*) поширилася спочатку на воїнів Київської держави, які, до речі, постійно брали участь у військових походах азовсько-чорноморських русів, а згодом і на саму Київську державу (Київська Русь).

Спираючись на повідомлення візантійського історика Лева Диякона, нами було встановлено, що в азовсько-чорноморських русів існувало два місця базування флоту — понизов'я Дніпра (Ахілловий Біг) і Кіммерійський Боспор⁴⁹. Зрозуміло, що територія, на якій проживали азовсько-чорноморські руси в X ст., була прилеглою до місць базування флоту. Територію русів, прилеглу до понизов'їв (гирла) Дніпра, дослідники визначають як Чорноморську Русь⁵⁰, а територію русів, прилеглу до Кіммерійського Боспору (на Таманському півострові) —

⁴⁴ Васильевский В. Авары, а не русские, Феодор, а не Георгий: Замечания на статью Х. М. Лопарева // Византийский временник.— СПб., 1896.— Т. 3. Вып. 1.— С. 90–92; Боровский Я. Е. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград // Древности славян и Руси,— М., 1988.— С. 114.

⁴⁵ Сказания о Цареграде по древним рукописям / Изд. под ред. В. Яковлева.— СПб., 1868.— С. 11–33; Описание церковнославянских и русских рукописных сборников Императорской публичной библиотеки / Сост. А. Ф. Бычковым.— СПб., 1882.— Ч. 1.— С. 73.

⁴⁶ Осада Константинополя скифами, кои суть русские, и поход императора Ираклия в Персию // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.— Тифлис, 1900.— Вып. 27.— С. 8–11; Сказание об осадах Константинополя персами, скифами-рускими (в 626 году) и арабами // Джанашвили М. Г. К материалам по истории и древностям Грузии и России: Заметки, переводы и комментарии.— Тифлис, 1912.— С. 114–144.

⁴⁷ Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия руссов на Константинополь // Христианское чтение.— СПб., 1882.— № 9–10.— С. 425.

⁴⁸ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— М., 1993.— С. 40.

⁴⁹ Склярченко В. Г. Русь і варяги : Історико-етимологічне дослідження.— С. 27–28.

⁵⁰ Багалей Д. И. Русская история.— М., 1914.— Т. 1.— С. 172, 174–178.

як Таманську, Тмутороканську, Азовську, Приазовську, Азовсько-Кримську, Азовсько-Таврійську Русь⁵¹ (згодом вона стала тмутороканським князівством Київської Русі). І немає абсолютно ніяких даних, які б свідчили, що на час місії Костянтина в Хазарію на тому чи на іншому місці осідку азовсько-чорноморських русів здійснювалися переклади християнських книг з грецької мови на руську. Малоімовірно видається навіть припущення В. Пархоменка, що Азовсько-Чорноморська Русь «на цей час уже встигла трохи християнізуватися»⁵². У такому разі слід визнати, що азовсько-чорноморські руси не мають безпосереднього стосунку до «руських письмен», згаданих у ЖК.

III. На Чорноморському узбережжі і в понизов'ях Дунаю існувала ще одна Русь — Дунайська⁵³. Це та Русь, поближче до якої Святослав у X ст. збирався перенести центр держави. Поява тут русів пояснюється «розвалом держави Аттіли в V ст. і міграцією на цю територію частини ругів»⁵⁴ з дунайського Ругіланду (королівство ругів розміщалося на території Нижньої Австрії і Верхнього Норика), тобто русів — вихідців з острова Рюген. І саме стосовно цих русів є підстава думати, що вони займалися перекладацькою діяльністю, в усякому разі натяк на це існує в давніх джерелах. Міститься він у «Повісті временних літ» під 907 роком при переліку племен, які брали участь у поході Олега на Візантію: «Иде Олегъ на Грекы . . . поя же множество варяг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци, яже суть толковины»⁵⁵. Отже, у «Повісті временних літ» «толковинами» названо тиверців. О. О. Потебня дійшов висновку, що слово *толковины* утворене від дієслова *толковати* «пояснювати, тлумачити» і в літописі «може означати тільки “пояснення, тлумачення (рос. толкование)”»⁵⁶. Погоджуючись з О. О. Потебнею, що іменник *толковины* походить від дієслова *толковати* «пояснювати, тлумачити», ми, однак, вважаємо, що первісним значенням іменника, досить пізнього (не праслов'янського) за походженням, було «тлумачі, товмачі, перекладачі», а не «пояснення, тлумачення», як думає О. О. Потебня. Коли б цей іменник мав праслов'янське походження, то первісне його значення, безперечно, було б «пояснення, тлумачення», але на час написання «Повісті временних літ» первісне значення іменника — значення предметної дії все одно вже зазнало б конкретизації: «пояснення, тлумачення» → «ті, що пояснюють, тлумачать: тлумачі, товмачі, перекладачі». О. І. Соболевський виявив, що у Ф. Скорини теж наявне слово *толковины*, і означає воно — «перекладачі»⁵⁷.

⁵¹ Ламбин Н. О Тмутораканской Руси // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1874.— Ч. 171. Январь.— С. 69–70; Иловайский Д. Значач. праця.— С. 54, 150; Падалка Л. В. Происхождение и значение имени «Русь».— М., 1914.— С. 12; Полонская Н. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1917.— Ч. 71. Сентябрь.— С. 51, 58, 78; Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.).— С. 51.

⁵² Пархоменко В. Начало христианства Руси : Очерк по истории Руси IX–X вв.— С. 55.

⁵³ Кузьмин А. Г. Западные традиции в русском христианстве // Введение христианства на Руси.— М., 1987.— С. 30; Кузьмин А. Г. Два вида русов в юго-восточной Прибалтике // Сб. Рус. ист. о-ва.— М., 2003.— Т. 8 (156). Антигорманизм.— С. 192.

⁵⁴ Кузьмин А. Г. Два вида русов в юго-восточной Прибалтике.— С. 193.

⁵⁵ Повесть временных лет.— С. 23.

⁵⁶ Потебня А. А. I. Слово о полку Игореве : Текст и примеч. с доп. из черновых рукописей «О Задонщине». II. Объяснение малорус. песни XVI века.— 2-е изд.— Х., 1914.— С. 90.

⁵⁷ Соболевский А. Κουλίγγοι и Ταλμάτζιοι. По поводу статьи Неймана в Byzantinische Zeitschrift, III (1894) // Византийский временник.— СПб., 1894.— Т. 1.— С. 461.

Деякі дослідники, в основному історики (П. Голубовський, П. М. Батюшков, В. В. Мавродін, Б. О. Рибаків, Г. Б. Федоров, М. В. Левченко та ін.) для слова *толковины* з Початкового літопису встановлюють значення «союзники», трактуючи тиверців як союзників Олега під час його походу на Візантію в 907 р.⁵⁸

Трактування слова *толковины* з Початкового літопису як «перекладачі» поділяє значна частина дослідників, як правило, мовознавців⁵⁹. Більше того, В. М. Істрин упевнений, що в давній Русі «був навіть якби особливий клас перекладачів — тиверці, про яких літописець говорить, що вони “суть тльковины”»⁶⁰. І хоча В. М. Перетц таке пояснення вважає «за силуване й штучне»⁶¹, думка В. М. Істрина з цього питання дуже важлива, оскільки він багато уваги приділив дослідженню давньоруських перекладів, зокрема перекладу хроніки Георгія Амартола, здійсненому на Русі в середині XI ст.⁶² Вважається, що «толковинами» називалося плем'я, яке володіло двома мовами, і, отже, представники якого могли бути перекладачами при різномовних контактах⁶³. У зв'язку з цим постає питання — якими мовами володіли тиверці? У цьому плані О. С. Стрижак міркує так: «Що тиверці були *толковинами* саме 907 р., коли Олег “іде ... на Грекы”, можливо, свідчить про те, що представники цього племені знали, крім слов'янської (давньоруської), також і грецьку мову»⁶⁴. Загалом можна погодитися з дослідником, що тиверці знали грецьку мову, але такий висновок випливає не з того, що тиверці брали участь у поході «на Грекы», а з того, що тиверці, перебуваючи в басейні Дністра (між Прутом і Дністром), територіально були дуже близькими до греків, можливо навіть проживали разом з греками (на землях тиверців біля Дністра, за свідченням Константина Багрянородного, існували запустілі міста, у яких, за переказом, колись жили ромеї⁶⁵, тобто греки, візантійці).

О. І. Соболевський схильний думати, що грецька назва *Ταλμάτζιοι* або *Ταυλμάτζιοι* (букв. «перекладачі») на означення найманців, що служили разом з тавроскіфами у візантійському флоті, яку двічі наводить Константин Багрянородний, стосується племені тиверців («толковинь» Початкового літопису)⁶⁶.

Територія тиверців межувала на півдні й південному заході з болгарськими землями. Як зазначає Б. Д. Греков, у далекому минулому, за імператора Траяна (101–107 рр. н. е.), ця територія, потрапивши під владу Римської імперії, «ввій-

⁵⁸ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История южно-русских степей IX–XIII вв.— К., 1884.— С. 74; Батюшков П. Н. Бессарабия. Историческое описание.— СПб., 1892.— С. 27; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства.— Ленинград, 1945.— С. 87; Федоров Г. Б. Тиверцы // Вестн. древ. истории.— М., 1952.— № 2.— С. 253; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.— М., 1956.— С. 197; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.— М., 1982.— С. 353.

⁵⁹ Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка.— Пг., 1916.— Ч. 1. Исторический процесс образования русских племен и наречий.— С. 98; Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени.— Пг., 1919.— С. 32; Повесть временных лет / Пер. Д. С. Лихачева.— М.; Ленинград, 1950.— Ч. 1.— С. 220; Стрижак О. С. Тиверці (таємниче літописне плем'я) // Мовознавство.— 1969.— № 4.— С. 49–50; Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови.— К., 1988.— С. 63–64.

⁶⁰ Істрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: Текст, исследование и словарь.— Пг., 1922.— Т. 2.— С. 246.

⁶¹ Перетц В. Слово о полку Игоревім: Пам'ятка феодал. України–Руси XII в. Вступ. Текст. Коментар.— К., 1926.— С. 249.

⁶² Істрин В. М. Знач. праця.— С. 243.

⁶³ Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка.— С. 98; Стрижак О. С. Знач. праця.— С. 49–50; Півторак Г. П. Знач. праця.— С. 63–64.

⁶⁴ Стрижак О. С. Знач. праця.— С. 50.

⁶⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— 2-е изд.— М., 1991.— С. 157.

⁶⁶ Соболевский А. Κουλλίγγοι и Ταλμάτζιοι.— С. 461.

шла до складу задунайської Нижньої Мізії»⁶⁷. Наведений факт (входження території тиверців у далекому минулому до складу задунайської Нижньої Мізії) дозволяє висунути припущення, що давні тиверці були болгарами, оскільки давні мізіяці — це болгары. Візантійські історики дуже часто називали болгар мізіяцями (наприклад, Нікіта Хоніат) або мисянами (наприклад, Лев Диякон), мотивуючи це тим, що «Болгарія становила в давнину одне володіння з Мізією»⁶⁸, що болгары населяли «країну давніх мисян»⁶⁹.

Чеський учений Томашек у своїй ґрунтовній рецензії на працю німецького історика Р. Реслера «*Römische Studien*»⁷⁰ (рецензія надрукована в ж. *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*.— Wien, 1872.— S. 141–157) зазначає, що для давнього часу немає ніяких підстав відділяти слов'янське населення, яке знаходилося на лівому березі Дунаю і в області річки Тиси, від тієї великої слов'янської маси, яка перебувала на правому березі Дунаю і пізніше назвала себе болгарами, тобто всупереч Р. Реслеру, який вважає, що слов'янське населення на дакійській землі з VI століття і навіть раніше було руським, Томашек переконаний, що болгары домінували і на півночі від Дунаю⁷¹. Відразу зазначимо, що, на наш погляд, мають рацію обидва дослідники: населення лівого берега Дунаю, тобто колишньої Дакії (власне йдеться про тиверців), складалося в основному з болгар (переважна більшість) і східних слов'ян, але і ті і ті називалися русами, тому що професійним військом у них були чорноморські руси (за походженням — кельти-рутени, базувалися у понизов'ях Дунаю), а назва професійних воїнів згодом перейшла на все населення, і болгары теж отримали назву *руси*. Таке перенесення назви траплялося досить часто. Згадаймо, що прибалтійські слов'яни отримали назву *варяги* від своїх професійних воїнів — варягів (див. с. 7–8), слов'яни острова Рюген отримали назву *руси* від своїх професійних воїнів — русів (див. с. 5), дніпровське плем'я полян також набуло назви *руси* від своїх професійних воїнів — русів, і всі жителі Київської держави стали русами, а держава — Руссю теж від своїх професійних воїнів — русів (а професійні воїни полян і всієї Київської держави отримали назву *руси* від русів Азовсько-Чорноморської Русі).

Д. І. Іловайський вважає, що не тільки плем'я тиверців, а й плем'я уличів було болгарським племенем. «Зближуючи різні вісті, — пише вчений, — приходимо до того висновку, що згадувані нашим Початковим літописом найпівденніші слов'янські племена, які сиділи по Дністру до Дунаю до самого моря, — улучі і тиверці, були саме племенами болгарськими»⁷².

О. І. Соболевський зазначає, що колись на території Бессарабії та Молдавії існували болгарські говори, а між ними й українськими говорами Галичини «були перехідні говори»⁷³. Ці перехідні говори відбиті, на його думку, принаймні в двох рукописах XIII ст.: у Галицькому Євангелії 1283 р. (руському за більшістю мовних рис, але з домішкою середньоболгарських або взагалі південнослов'янських мовних рис) і в Євангелії XIII ст. Народної бібліотеки в Софії

⁶⁷ Греков Б. Д. Избранные труды. — М., 1959. — Т. 2. — С. 310–311.

⁶⁸ *Никита Хоният*. История. — СПб., 1862. — Т. 2. — С. 477.

⁶⁹ *Лев Диякон*. История / Пер. М. М. Копыленко. — М., 1988. — С. 187. Примеч. 1 к кн. 5.

⁷⁰ *Roesler R. Römische Studien*. — Leipzig, 1871.

⁷¹ Див.: *Васильевский В. Г. Русские на Дунае в XI веке // Труды В. Г. Васильевского*. — СПб., 1908. — Т. 1. — С. 124–129; *Греков Б. Д.* Знач. праця. — С. 496–497.

⁷² *Иловайский Д. И.* Знач. праця. — С. 285.

⁷³ *Соболевский А.* Русские говоры и польский язык // *Рус. филол. вестн.* — Варшава, 1911. — Т. 66. — С. 403.

(середньоболгарському, але з домішкою руських мовних рис)⁷⁴. Л. А. Булаховський сумнівається в тому, що ці говірки можна називати перехідними у звичайному розумінні слова, «скоріше, вони належали тільки до типу «мішаних», тобто з тими строкатими відношеннями мовних елементів, які створюються внаслідок уже порівняно пізнього сходження і сплавлення між собою говірок близькоспоріднених мов»⁷⁵. На наш погляд, зроблене Л. А. Булаховським уточнення (існували не перехідні «русько-болгарські» говірки, а змішані русько-болгарські говірки) є дуже слушним.

Існують і прямі свідчення того, що в містах тиверців проживали болгари. Так, арабський географ Абульфедда, точніше Абу-л-Фіда (писав на початку XIV ст.), описуючи місто Аккерман (Білгород-Дністровський), зазначає: «Аккерман — місто болгар і турків... Воно невелике і знаходиться на березі Чорного моря, на захід від Сару-Кермана... Недалеко від міста ріка Дністер, впадає в море...»⁷⁶, «Сару-Керман — невелике місто країни болгар і турків; воно знаходиться на схід від Аккермана, але не таке значне»⁷⁷ (очевидно, Сару-Керман — це Кара-Керман, букв. «Чорне місто»). І *Бѣлгородъ*, і *Чернь* входять до «Списку міст руських, дальніх і ближніх», який зберігся у Воскресенському літопису («А се имена градомъ всѣмъ Русскимъ, далнимъ и ближнимъ») ⁷⁸. З приводу інформації Абу-л-Фіди про Аккерман коментатор тексту зазначає, що «розміщуючи місто в межах країни “болгар і тюрків”, географ відобразив справжній стан речей»⁷⁹. Наявність у минулому болгарських поселень на території сучасної Молдавії засвідчує молдавський літопис, виданий 1895 р. професором Богданом, де під 1486 р. читаємо: «бысть разбой съ Хроетомъ у Блъгарехъ на Сиретя»⁸⁰.

На існування в деяких говорах південно-західного наріччя значної кількості особливостей, які мають аналогії в південнослов'янських мовах, зокрема в болгарській, дослідники вказували вже давно і неодноразово⁸¹. Чітке уявлення про територію поширення таких особливостей дає Карпатський діалектологічний атлас⁸², створений і опублікований Інститутом слов'янознавства АН СРСР. Як зазначає С. Б. Бернштейн, Атлас підтвердив старе припущення, що «закарпатські говори більше тяжіють до сербо-хорватської мови, тоді як у говорах Прикарпаття добре (багато) представлені елементи, які ріднять їх з болгарською мовою»⁸³. Сербський дослідник І. Попович ще 1959 р. писав, що «дуже давній і цілком певний контакт південноруських говорів (тих, на основі яких пізніше

⁷⁴ Там же; *Соболевский А.* Две замечательные рукописи XIII века. // Чтения в Истор. о-ве Нестора летописца. — К., 1898. — Кн. 12. Отд. 2. Прибавления. — С. 3–11.

⁷⁵ *Булаховський Л. А.* Уваги до питання про відносини між давньоруськими південними («українськими») говірками і іншими слов'янськими // *Наук. зап. Дніпропетр. ун-ту.* — К., 1954. — Т. 47. Зб. праць історико-філол. фак. (мовознавство). — Вип. 7. — С. 11.

⁷⁶ Див.: *Голубовский П. А.* Знач. праця. — С. 202.

⁷⁷ Див.: там же.

⁷⁸ *Летопись по Воскресенскому списку* // *Полное собрание русских летописей.* — СПб., 1856. — Т. 7. — С. 240.

⁷⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.* — М., 2009. — Т. 3. Восточные источники. — С. 160. Примеч. 152.

⁸⁰ *Bogdan J.* *Cronice inedite atinǎtoare de istoria Rominilor.* — București, 1895. — S. 44.

⁸¹ *Онишкевич М. Й.* Українсько-південнослов'янські мовні зв'язки за даними бойківського діалекту // *Вісн. Львів. держ. ун-ту. Сер. філол.* — Л., 1969. — Вип. 6. — С. 3–5.

⁸² *Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М., Клепикова Г. П. и др.* *Карпатский диалектологический атлас.* — М., [1967]. — 271 с. + 212 карт.

⁸³ *Бернштейн С. Б.* *Проблеми карпатського язукознавства* // *Карпатская диалектология и ономастика.* — М., 1972. — С. 9.

сформувалась українська мова) із сербськими (тобто штокавськими), а також і з болгарськими десь на території старої Дакії... у дійсності все-таки мав місце»⁸⁴.

Таким чином, літописні тиверці, на наш погляд, були болгарами, а не східними слов'янами, як прийнято вважати⁸⁵, і володіли двома мовами — слов'янською, а саме болгарською, і грецькою.

Тепер нам стає зрозумілим, чому наведені Константином Багрянородним слов'янські назви дніпровських порогів («Ессупи», «Островунипрах», «Неасит», «Вулнипрах», «Веручи», «Напрези»⁸⁶) не є східнослов'янськими, як можна було очікувати. У цих назвах відсутнє східнослов'янське повноголосся (замість східнослов'янського *порог* тут наявне слово *прах*, характерне для південнослов'янських мов, зокрема для болгарської), існують семантичні невідповідності (слово *неясить* у східних слов'ян означає не «пелікан», а рід сови, а в старослов'янській (староболгарській) мові — «пелікан»). Дослідники вже давно звернули увагу на такі невідповідності, але не змогли їх переконливо пояснити. В. Томсен одним з перших помітив, що форма слов'янських назв порогів, повідомлених Константином Багрянородним, «іноді виявляє вплив болгарського або так званого старослов'янського наріччя»⁸⁷, і пояснює це тим, що старослов'янське наріччя було найвідомішим з усіх слов'янських діалектів при візантійському дворі⁸⁸. О. О. Шахматов припускає, що той житель південної Русі, у якого Константин Багрянородний отримав відомості про дніпровські пороги, був книжником, знав старослов'янську мову і вживав у розмові з імператором «слова й імена не в руській, а в давньоболгарській їхній формі»⁸⁹. З цього приводу буде доречним навести думки й деяких інших дослідників. «Що ж до слов'янських назв,— пише С. В. Юшков, — то не треба бути видатним знавцем старослов'янської мови, щоб зрозуміти, що слов'янські назви порогів — це не назви порогів, які давалися або могли даватися придніпровськими слов'янами, а були або болгарськими назвами, або назвами старослов'янської мови (що змушений, між іншим, визнати Томсен)»⁹⁰. В. В. Мавродін не сумнівається в тому, що слов'янські назви дніпровським порогам були дані не східними слов'янами київських часів, а їхніми далекими предками антської пори, тієї пори, коли антські поселення досягали понизов'їв Дунаю і сусідили з південними слов'янами (болгарами)⁹¹. «Не випадково, — зауважує вчений, — деякі назви дніпровських порогів можуть бути пояснені мовою південних слов'ян — болгар»⁹². М. М. Тихомиров і М. В. Левченко припускають, що слов'янські назви дніпровських порогів у Константина Багрянородного були повідомлені йому якимось болгариним, що ходив для торгівлі в Русь⁹³. Шведський дослідник К.-О. Фальк вважає, що інформатором у Константина Багрянородного був норманн, який, перебуваючи в південнослов'янському мовному оточенні і володіючи старослов'янською мовою, переказав ряд назв не в давньоруській, а в старослов'янській формі⁹⁴.

⁸⁴ Попович І. Не помічена досі дуже важлива сербсько-українська ізоморфа // Мовознавство : Наук.зап.— К., 1959.— Т. 15.— С. 94.

⁸⁵ Стрижак О. С. Знач. праця.— С. 50.

⁸⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— С. 47–48.

⁸⁷ Томсен В. Начало русского государства.— М., 1891.— С. 53–54.

⁸⁸ Там же.— С. 54.

⁸⁹ Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка.— С. 81.

⁹⁰ Юшков С. В. До питання про походження русі // Наук.зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР.— К., 1941.— Т. 1.— С. 145–146.

⁹¹ Мавродін В. В. Знач. праця.— С. 58.

⁹² Там же.

⁹³ Тихомиров М. Н. Знач. праця.— С. 76; Левченко М. В. Знач. праця.— С. 210.

⁹⁴ Falk K.-O. Dneprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porfyrogenetos' De administrando imperio.— Lund, 1951.— S. 115–116.

Проте слід зазначити, що на той час, коли Константин Багрянородний писав свій твір «Про управління імперією» (948–952 pp.), а тим більше тоді, коли він збирав матеріал до свого твору, старослов'янська мова ще знаходилася на стадії становлення, утвердження і не встигла достатньо поширитися серед східних слов'ян⁹⁵. «Тому, — робить висновок О. І. Толкачов, — припущення про свідомі намагання вихідців з Київської Русі передавати східнослов'янські топонімічні назви засобами старослов'янської мови нам видаються позбавленими підстави»⁹⁶. На думку О. І. Толкачова, наявність особливостей південнослов'янських мов у назвах дніпровських порогів пояснюється тим, що в ролі посередників між інформатором і Константином Багрянородним виступали перекладачі — південні слов'яни, очевидно, болгари, які давньоруською мовою активно не володіли, але розуміли її і тому східнослов'янські топонімічні назви передавали своєю рідною мовою⁹⁷.

На наш погляд, згадані так звані невідповідності в слов'янських назвах дніпровських порогів пояснюються тим, що Константин Багрянородний, подаючи слов'янські назви дніпровських порогів, навів назви не східнослов'янського причорноморського племені, а причорноморського племені, яке було найближчим до Візантії, яке давніше від інших причорноморських племен отримало писемність, яке він найкраще знав і яке, як покажемо ми в наступній статті, найбільше користувалося шляхом «з греків у варяги», — болгарського племені тиверців.

Щодо болгарської семантики *неясить* мені можуть заперечити: це слово має значення «пелікан» і в українській мові. Так, «Малорусько-німецький словар» Є. Желеховського і С. Недільського фіксує для слова *неясить* (заст.) значення «пелікан»⁹⁸, але таке значення властиве лише південно-західному наріччю української мови, тобто тому наріччю, у яке влилися лексичні багатства і мови племені тиверців.

На думку О. І. Соболевського, тиверці були не слов'янським, а печенізьким племенем, підкореним Київською Руссю⁹⁹. Таке припущення слід відхилити хоча б тому, що тиверці були осілим племенем (мали свої численні міста, розвинене сільське господарство), а не кочовим, що характерно для печенігів¹⁰⁰. О. О. Шахматов, маючи на увазі двомовність тиверців, схильний думати «про змішання тиверців зі степовими сусідами їхніми — тюрками»¹⁰¹, власне з печенігами або іншими тюрками¹⁰².

IV. Дослідники одностайні в тому, що тиверці, знаходячись поблизу візантійських земель, дуже рано прийняли християнство. На це вказує Б. Д. Греков¹⁰³. «Дуже ймовірно, — зазначає О. С. Стрижак, — що саме тиверці, знаходячись поблизу візантійсько-болгарських земель — одного з основних осередків християнізації східних слов'ян, були в числі перших, що прийняли грецьку

⁹⁵ Толкачев А. И. О названии днепровских порогов в сочинении Константина Багрянородного «De administrando imperio» (В связи с работой К.-О. Фалька на ту же тему) // Историческая грамматика и лексикология русского языка. — М., 1962. — С. 33.

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ Там же. — С. 34.

⁹⁸ Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар : В. 2 т. — Л., 1886. — Т. 1. — С. 527.

⁹⁹ Див.: Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. — С. 32.

¹⁰⁰ Стрижак О. С. Знач. праця. — С. 50.

¹⁰¹ Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. — С. 98.

¹⁰² Там же. — С. 99.

¹⁰³ Греков Б. Д. Знач. праця. — С. 310.

віру»¹⁰⁴. «Щодо тиверців припускають, — пише Г. П. Півторак, — що вони, можливо, найраніше серед східних слов'ян прийняли християнську (грецьку) віру...»¹⁰⁵.

Існують також прямі свідчення того, що на території літописних тиверців сповідувалася християнська релігія. Маємо на увазі свідчення Константина Багрянородного (908–959 рр.): «Належить знати, що по сей бік ріки Дністра, в місцевості, оберненій до Булгарії, біля переправ через цю ріку існують запустілі міста... Серед самих будівель давніх фортець виявляються деякі ознаки церков і хрести, висічені в піщанику»¹⁰⁶. За переказом, у запустілих містах жили колись греки, візантійці (ромеї)¹⁰⁷. Як зазначає Б. Д. Греков, «при гирлі Дністра знаходилася грецька християнська колонія Тіра й інші грецькі колонії»¹⁰⁸.

На утвердження християнства в Київській Русі існує два погляди: з одного боку, книжників XI–XII ст., які одноставно твердять, що християнська віра добута в Корсуні і що звідти привезене не тільки церковне начиння, але й книги та вчителі, і, з другого боку, — укладачів літописних зведень XV і XVI ст., які твердять з явним анахронізмом, що християнське вчення подано Володимирі Кирилом-філософом, великим слов'янським первовчителем¹⁰⁹. На думку О. О. Шахматова, другі були ближчими до істини, оскільки насправді проповідниками християнства на Русі були учні Кирила і Мефодія¹¹⁰. На нашудумку, слід довіряти книжникам XI–XII ст., вони краще знали ситуацію. Християнство прийшло до Києва справді з грецької християнської колонії Херсонеса (Корсуня), а в Херсонес воно прийшло, на наш погляд, від тиверців, точніше, від грецької християнської колонії Тіри.

Якщо тиверці найраніше з давньоруських племен прийняли християнство, і при цьому знали (в усякому разі більшість з них) грецьку мову, то вони цілком могли (і повинні були) перекласти з грецької мови на свою рідну слов'янську книги християнського Канону, зокрема Євангеліє і Псалтир, без яких неможливим було слов'янське богослужіння. А якщо ще взяти до уваги, що в Початковому літопису тиверців названо перекладачами, то наше припущення переростає в упевненість. Проте скептики можуть заперечити: якщо тиверці переклали Святе Письмо з грецької мови на слов'янську, якщо в них була писемність, то чому ж тоді Костянтин Філософ у своїй промові на диспуті з так званими триязычниками у Венеції 867 р., перераховуючи народи, «книгы оумѣюща и богоу славою въздающа своимъ языкомъ кождо»¹¹¹ («які знають книги і віддають хвалу богові кожен своєю мовою»), не названо тиверців. На наш погляд, Костянтин Філософ назвав тиверців серед таких народів: *тавъ же соуть си: Ормени, Перси, Авазъги, Иверїи, Соудни, Готъ-ѡни, Обри, Тоурси, Козари, Дравлани, Египтгани, Соурїи и нїи мнози*¹¹² («Ось вони: вірмени, перси, авазги, івери (грузини), сугди, готи, обри (авари), турсі (це ім'я не ясне), хазари, араби, єгиптяни (пропущено: сирійці. — В. С.) та багато інших»¹¹³). Назвав досить прозоро, хоча й не тим іменем, під яким ми знаємо тиверців тепер, але близьким до нього. Назвав іме-

¹⁰⁴ Стрижак О. С. Знач. праця. — С. 50.

¹⁰⁵ Півторак Г. П. Знач. праця. — С. 63.

¹⁰⁶ Константин Багрянородный. Знач. праця. — С. 157.

¹⁰⁷ Там же.

¹⁰⁸ Греков Б. Д. Знач. праця. — С. 311.

¹⁰⁹ Див.: Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. — С. 81.

¹¹⁰ Там же.

¹¹¹ Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды Славянской комиссии. — Ленинград, 1930. — Т. 1. — С. 30.

¹¹² Там же.

¹¹³ Лавров П. Кирило та Мефодій в давньослов'янському письменстві. — К., 1928. — С. 278–279.

нем *турсі*. Це слово в свою чергу дуже близьке до гр. *Τύρας* (*Τύρης*), що є назвою ріки Дністер, у басейні якої проживало літописне плем'я тиверців. Отже, Костянтин Філософ, по суті, назвав тиверців дністровцями. Вони справді були дністровцями. І тиверці справді проживали між аварами і хазарами. Та й сучасна назва *тиверці* пов'язана з давньою назвою Дністра — *Тирасъ* (гр. *Τύρας* / *Τύρης* «Дністер») ¹¹⁴. О. О. Шахматов вважає, що при *Τύρας* міг існувати місцевий варіант **Tiuras*, звідки **Тивръ*, а звідси **тивръци*, *тиверьци* ¹¹⁵. М. Фасмер виводить друс. *тиверьци* безпосередньо від назви ріки **Тивръ* «Дністер», зіставляючи цю назву з дінд. *tivrāh* «сильний, швидкий», спорідненим з гр. *Τύρας* / *Τύρης* «Дністер» ¹¹⁶.

Наведені наші міркування значною мірою збігаються із спостереженнями видатного німецького орієнталіста Й. Маркварта, який пише: «...ясно, що *Турсі*, розміщені між аварами і хазарами, географічно точно відповідають літописним тиверцям. Форма імені вказує на переклад з грецької: *Τύρσοι* = слов. **Tursi*» ¹¹⁷. О. М. Трубачов ототожнення Й. Марквартом *Тоурси* і *тиверьци* назвав дуже цікавим, але зазначив при цьому, що відповідно до грецького *Τύρσοι* в паннонському житті очікувалося б **Түрси*, а не *Тоурси* ¹¹⁸. О. М. Трубачов запропонував інше пояснення й осмислення загадкового *Тоурси* (з варіантами *Тоурсії*, *Тоурьси*). Він виводить його з **Тауро-руси* ¹¹⁹ «тавро-руси», тобто вважає, що «кирило-мефодіївське *Тоурси* може відбивати дослов'янську назву північно-причорноморського народу **tur-gus-*» ¹²⁰.

На думку О. М. Трубачова, саме тавроруси, тобто руси Північного Причорномор'я (Азовсько-Чорноморські руси), яких греки називали тавроскіфами, і був тим народом, який користувався «руськими письменами» ¹²¹.

На наш погляд, народом, який користувався «руськими письменами», були тиверці (літописне плем'я Північного Причорномор'я), які, займаючи Нижню Наддністрянщину, територіально були дуже близькими до греків (можливо, навіть проживали разом з греками), і тому знали грецьку мову, а знаходячись поблизу візантійських земель, дуже рано прийняли християнство, що спонукало їх (а знання грецької мови допомогло) перекласти з грецької мови на свою рідну болгарську книги християнського Канону, зокрема Євангеліє і Псалтир, без яких неможливим було слов'янське богослужіння. Через це в Початковому літопису тиверців названо перекладачами, а в ЖК вони згадані серед народів, які мають писемність і славлять бога своєю мовою, під іменем *Тоурси*, що означає «дністровці» (пор. гр. *Τύρας* / *Τύρης* «Дністер»). Що ж до зауваження О. М. Трубачова з приводу фонетичної невідповідності гр. *Τύρας* «Дністер» кирило-мефодіївському *Тоурсії* (очікувалося б *Түрсій*), то, по-перше, як зазначає О. І. Соболевський, у давніх русів (X–XIII ст.) літера *ү* (іжиця) після приголосних вимовлялася як *ю*, у зв'язку з чим у давніх руських рукописах замість літери *ү*

¹¹⁴ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени.— С. 31; Мавродин В. В. Знач. праця.— С. 87.

¹¹⁵ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени.— С. 31.

¹¹⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1973.— Т. 4.— С. 55.

¹¹⁷ Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940).— Leipzig, 1903.— S. 191.

¹¹⁸ Трубачев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— С. 60.

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Там же.— С. 59.

¹²¹ Там же.— С. 57–59.

(грецького *υ*) часто вживалася літера *ю* або навіть *оу* (останнє — рідше)¹²², а по-друге, ми не знаємо, якою була первісна назва ріки Дністер, від якої постало гр. *Τύρας* «Дністер», пор. лат. *Turris* (у 545 р. візантійський імператор Юстиніан запропонував антам оселитися в стародавньому місті Турріс, розташованому за рікою Істр (у старій Дації), щоб захищати кордони імперії¹²³), яке дослідники ототожнюють із стародавнім містом Тутас «Білгород-Дністровський, Аккерман»¹²⁴; пор. також дперс. *tūga-* «швидкий», від якого автори «Етимологічного словника української мови» виводять гр. *Τύρας* «Дністер»¹²⁵. Не виключено, що загадкове *Тоурси* утворене безпосередньо від назви стародавнього міста Турріс, а це означало б, що переклади Святого Письма на болгарську мову здійснювалися саме в цьому місті (суч. Білгород-Дністровському).

Великою несподіванкою для нас стало те, що тиверці виявилися болгарським племенем (у минулому територія тиверців становила задунайську Нижню Мізію), хоча цього можна було чекати, зважаючи на наявність у південно-західному наріччі української мови великої кількості особливостей, які мають аналогії в болгарській мові.

V. Писемність тиверці могли отримати від дунайських ругів (з дунайського королівства Ругіланд, яке знаходилося на території Нижньої Австрії і Верхнього Норика), і це письмо було глаголичним¹²⁶. Справа в тому, що дунайські руги вже в V ст. сповідували арианство, яке являло собою окрему течію в християнстві (аріанці вважали, що Бог-син не рівний Богові-отцю, а лише подібний до нього). На Вселенському соборі 325 року арианство було оголошене ерессю і почало переслідуватися, у зв'язку з чим в арианців для запису богослужіння виникла потреба в тайнопису. Вважається, що саме глаголиця стала таким арианським тайнописом¹²⁷. Вона не була слов'янським письмом, і при пристосуванні її до слов'янської (староболгарської) мови з'явилися додаткові літери.

М. К. Нікольський вважає, що в слов'ян, які жили на півдні Русі (він не конкретизує, у яких саме слов'ян), ще задовго до часів Володимира існувала і писемність, і християнське просвітництво¹²⁸. «З найбільшою ймовірністю слід думати, — пише вчений, — що ця найдавніша писемність була глаголичною, яка й могла мати в західних слов'ян назву руських письмен»¹²⁹. У зв'язку з цим дуже важливим є спостереження І. І. Срезневського, що договори Русі з Візантією первісно були записані глаголицею¹³⁰. А особливої ваги набуває висновок, до якого прийшов у своїх дослідженнях слов'янської писемності болгарський учений Е. Георгієв: «Слід дійти висновку, що письмо Кирила і Мефодія та їхніх учнів було глаголичним»¹³¹ (при цьому глаголицю Е. Георгієв вважає ділом со-

¹²² *Соболевский А. И.* Как произносилась в Древней Руси *υ* (ижипа) после согласных? // Труды по истории русского языка. — М., 2006. — Т. 2. — С. 73–74.

¹²³ *Прокопий Кесарийский.* Война с готами. — М., 1996. — С. 251.

¹²⁴ *Брун Ф.* Черноморье. Сборник исследований по исторической географии южной России (1852–1877 г.). — Одесса, 1879. — Ч. 1. — С. 167; *Голубовский П.* Знач. праця. — С. 201; *Ласкин Г.* Сочинения Константина Багрянородного: о фемах и о народах // Чтения в Императ. о-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те. — М., 1899. — Кн. 1. — С. 223.

¹²⁵ Етимологічний словник української мови. — К., 2006. — Т. 5. — С. 564.

¹²⁶ *Никольский Н.* Знач. праця. — С. 36–37; *Галкина Е. С.* Тайны русского каганата. — М., 2002. — С. 376.

¹²⁷ *Галкина Е. С.* Знач. праця. — С. 376.

¹²⁸ *Никольский Н.* Знач. праця. — С. 36.

¹²⁹ Там же.

¹³⁰ *Срезневский И. И.* Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение. — 2-е изд. — СПб., 1882. — Стб. 5 (примеч.).

¹³¹ *Георгіев Е.* Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. — София, 1952. — С. 9.

лунського слов'янського просвітителя Костянтина-Кирила¹³²). І основним доказом глаголичності письма Кирила і Мефодія та їхніх учнів є наявність моравсько-паннонської традиції, про яку свідчать Київські глаголичні листки та Празькі глаголичні уривки¹³³.

У зв'язку з цим виникає припущення, що Костянтин Філософ скористався готовими перекладами Євангелія і Псалтиря, знайденими в Корсуні. А беручи до уваги ту обставину, що згадані книги були перекладені з грецької мови, на наш погляд, на болгарську, Костянтину Філософу не треба було здійснювати значної болгаро-македонської редакції знайдених книг.

Слід зазначити, що «руські письмена», знайдені Костянтином у Корсуні, здавна пов'язувалися книжниками Русі з тією слов'янською грамотою, яку згодом Костянтин і Мефодій запровадили в Моравії. Так, в одному з руських рукописів XV ст., власне в «Толковій Палей», говориться: «а грамо(т) роу(с)каа павила(с) в(о)го(м) дана в Корсѹне рѹ(с)кѹ, ѡ(т) непа(ж) наѹчислѹ филосо(ф) Костантинѹ, ѡ(т)тоу(д) сложивѹ напи(с) вѹ книги рѹ(с)кы(м) гла(с)мѹ»¹³⁴. Ця думка майже дослівно наведена в приписці до Життя Костянтина (рукопис колишньої Московської духовної академії): «а грамота рѹ(с)скаа павиласѹ, в(о)гомѹ дана, вѹ Корсѹни рѹсѹнѹ, ѡ(т) непаже наѹчислѹ филосо(ф) Константинѹ, и ѡ(т)тѹдѹ сложивѹ и написавѹ книги рѹс(с)кымѹ языкомѹ»¹³⁵. Д. І. Іловайський не сумнівається, що ці книги лягли в основу подальшої діяльності Костянтина. «Збираючись у Моравію, — пише вчений, — брати, як розповідає їхнє Житіє, готують насамперед Євангеліє і Псалтир як найнеобхідніші книги для богослужіння. Звичайно, це були ті самі книги, які вони знайшли в Корсуні і, цілком імовірно, взяли з собою або переписали... І не було потреби винаходити слов'янське письмо і перекладати Євангеліє, тому що те і те брати вже знайшли в Корсуні»¹³⁶. Такої ж думки дотримується і М. І. Артамонов, який пише: «Коли Костянтин і Мефодій їхали в Хазарію, вони зовсім ще не були «слов'янськими просвітителами» і не було навіть ніяких натяків на їхню майбутню роль у цьому відношенні. Випадкове відкриття в Херсонесі Євангелія і Псалтиря, написаних руською мовою, можливо, зіграло вирішальну роль у їхній подальшій просвітницькій діяльності серед слов'ян. Знаючи слов'янську мову і ознайомившись з руським алфавітом, Костянтин без великих зусиль зміг читати руські письмена, про що говориться в “Житті”. Ці-то руські письмена, очевидно, і покладені були ним в основу слов'янської азбуки, складеної для Моравії, а Євангеліє і Псалтир, знайдені в Херсоні, стали, таким чином, тим зерном, з якого виросла вся пізніша слов'янська, спочатку перекладна, а потім і оригінальна література»¹³⁷. Один з авторів підручника «Історична граматика української мови» М. К. Бойчук (написав до підручника «Вступ») висловлює аналогічне припущення: «Можна думати, що Кирило не тільки ознайомився із знайденими тут руськими книжками, не тільки навчився читати і розуміти їх, але й забрав їх із собою в Константинополь, щоб там зіставити з грецькими оригіналами і виправити можливі помилки в перекладі. Це він, мабуть, і робив, по-

¹³² Там же. — С. 8–10, 73.

¹³³ Там же. — С. 8.

¹³⁴ *Истрин В. М.* Редакции Толковой Палеи // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. акад. наук. — СПб., 1905. — Т. 10. Кн. 4. — С. 195.

¹³⁵ *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. — С. 37.

¹³⁶ *Иловайский Д.* Знач. праця. — С. 308.

¹³⁷ *Артамонов М. И.* История хазар. — Ленинград, 1962. — С. 334–335.

вернувшись у Константинополь із своєї хазарської місії, коли вів тихе, “без мльвы”, як говориться в Житті Кирила, життя при патріаршій церкві і бібліотеці»¹³⁸. І ми повністю поділяємо таку точку зору і теж вважаємо, що знайдені Костянтином у Корсуні Євангеліє і Псалтир, написані руськими письменами, лягли в основу подальшої просвітницької діяльності серед слов'ян Костянтина і Мефодія, зокрема були використані слов'янськими просвітителами під час їхньої місії в Моравії і Паннонії. Це засвідчує приписка до життя Костянтина Філософа (рукопис колишньої Московської духовної академії), у якій зазначається, що Костянтин мораванам «книгы написавъ рѣс(с)кы(м) ѡзыкомъ»¹³⁹. У цій же приписці до Життя Костянтина Філософа повідомляється, що згодом (у 983 р.) празький католицький єпископ Войтех (Адальберт) знищував усе, що було пов'язане зі слов'янською православною церквою і з руським письмом: «прише(д) вѣтѣ(х) въ моравы, и въ чехы, и въ лахы, раз(д)рѣши вѣрѣ правѣю и рѣс(с)кѣю грамотѣ о(т)врѣже, а латиньскою вѣрѣ и грамотѣ постави»¹⁴⁰.

Староболгарська мова знайдених у Корсуні книг, перекладених болгарами, які жили на лівому березі Дунаю, отримала назву руської або слов'янської мови, згодом старослов'янської. І саме цією мовою захоплювався болгарсько-сербський письменник Костянтин Костенчський (болгарин за походженням, жив у кінці XIV ст.). Він пише, що витонченість грецької мови не можна було передати ні «девелѣиши(м) кзыко(м)» болгарським, ні «сръбскыи(м) высокыи(м) гло(с)ом и тѣскныи(м)», а тому для перекладів був обраний «тѣнчаниши и краснѣиши рѣшкыи кзыкѣ»¹⁴¹. Отже, Костянтин Костенчський вважає, що в основу старослов'янської мови лягла руська мова, найвитонченіша і найкраща з усіх слов'янських мов¹⁴². Він указує на інтернаціональний, міжслов'янський характер цієї старослов'янської мови, у яку з різних слов'янських мов увійшли «краснѣише» слова¹⁴³, і така характеристика фактично збігається з тим, що сказав І. І. Срезневський про мову найдавніших глаголических пам'яток: «У мові глаголиці бачимо змішання наріч, через яке давня мова, для якої складена і азбука, менш помітна, ніж у кирилівських пам'ятках»¹⁴⁴. І. В. Ягич називає наведені слова І. І. Срезневського малозрозумілими¹⁴⁵. Ми їх розуміємо так: болгарська мова лівого берега Дунаю не була такою чистою, як болгарська мова правого берега Дунаю, оскільки на території колишньої Дакії проживали не тільки болгари, а й східні слов'яни, зовсім поряд були білі хорвати, чехи, тому тут справді мало місце «змішання мов», що знайшло своє відбиття і в тій книжній старослов'янській (руській) мові, яка виникла на цій території.

Що руська мова перекладів церковних книг із самого початку була болгарською, а не давньоруською, дуже логічно й переконливо доводить Д. І. Пловайський. Він пише: «Коли б такий переклад існував у IX ст. власне руською мовою, то природно постає питання: чому ж Київська Русь, яка прийняла християнство

¹³⁸ Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А. та ін. Історична граматики української мови.— К., 1957.— С. 44; 2 вид.— К., 1962.— С. 47–48.

¹³⁹ Лавров П. А. Материали по истории возникновения древнейшей славянской письменности.— С. 37.

¹⁴⁰ Там же.

¹⁴¹ Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку.— СПб., 1885–1895.— Т. 1.— С. 396.

¹⁴² Там же.— С. 376.

¹⁴³ Там же.— С. 396–398.

¹⁴⁴ Письма А. Н. Попова, И. И. Срезневского и А. Ф. Гильфердинга к арх. Леониду // Зап. Императ. рус. археол. о-ва.— СПб., 1886.— Т. 1. Н. С.— С. 198.

¹⁴⁵ Ягич И. В. Глаголическое письмо // Энциклопедия славянской филологии.— СПб., 1911.— Вып. 3. Графика у славян.— С. 76.

в X ст., не скористалася перекладом на своєму рідному наріччі, а прийняла церковні книги на мові болгарській?»¹⁴⁶.

Римська церква намагалася викоренити слов'янську азбуку — глаголицю (у слов'ян вона називалася «руським письмом»), оскільки вважала її тайнописом аріан¹⁴⁷. Так, 967 р. Іоанн XIII у посланні чеському князеві Болеславу II дозволяє йому заснувати в Празі при церкві св. Віта єпископську кафедру, «однак не за обрядами, тобто сектою народу Болгарії або Русі, тобто не на слов'янській мові»¹⁴⁸ («Verumtamen non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Ruziae, aut Sclavonicae linguae»¹⁴⁹). Наведене місце в папському посланні коментатор тексту О. В. Назаренко пояснити не зміг. У своєму коментарі він зазначає: «Говорити в 967 р. про якусь “секту народу Русі”, яка відзначалася слов'янським богослужінням, не було ніякої підстави. Через це або послання в цілому, або дане місце в ньому повинні бути визнані пізнішим фальсифікатом, спрямованим проти слов'янського богослужіння на території Чехії, яке при Вратиславі II культивувалося в Сазавському монастирі»¹⁵⁰. На наш погляд, піддавати сумніву все послання або згадане місце в ньому тільки через те, що це місце не зовсім зрозуміле або зовсім незрозуміле, є некоректним, тим більше що празька єпископія в 973 р. справді була відкрита. До того ж неясне для О. В. Назаренка місце в папському посланні про релігійну «секту народу Русі» добре узгоджується з повідомленням у Житті Костянтина про «руські письмена». Більше того, у папському посланні чеському князеві Болеславу II від 967 р. слова про «секту народу Болгарії» навряд чи могли стосуватися Болгарії на правому березі Дунаю. Ми їх сприймаємо (слова про «секту народу Болгарії або Русі») як такі, що стосуються Болгарії на лівому березі Дунаю, і розглядаємо як ще одне свідчення того, що слов'яни на лівому березі Дунаю, первісно були переважно болгарами.

Літописні відомості про тиверців і взагалі про слов'ян Наддністрянщини закінчуються серединою X ст. Постає питання, якою ж була подальша доля болгарського племені тиверців і руської мови.

V. H. SKLIARENKO

ON THE «RUS'IAN LETTERS» MENTIONED IN THE BIOGRAPHY OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER. 2

The article deals with the problem of which group of Rus' people (among those who were related to the 'Kyivan Rus' state) could the translation of Gospel and Psalter belong to that Constantine the Philosopher found in Chersonesus and that was written in «Rus'ian letters».

The author argues that this group was the Danube Rus' people, or Tivertsi, named *tolkoviny* «translators» in the Tale of Bygone Years (Primary Chronicle). He suggests and substantiates the hypothesis that the old Tivertsi were Bulgarians (Moesi) and spoke, along with Slavonic (Bulgarian), Greek as well since they dwelled near Byzantium. Because of that, the Tivertsi had very early converted to Christianity and so could (and should) translate into their native Slavonic language the Christian canon books, in particular Gospel and Psalter, indispensable for church service. The Tivertsi could receive their writing system from the Danube Rugii (of the Danube Rugian kingdom) and this system was the Glagolitic script.

Keywords: «Rus'ian letters», the Varangian Rus' people, the Azov-Black Sea Rus' people, the Subcarpathian and Transcarpathian Rusyns, the Kyiv Rus' people, the Danube Rus' people, the Tivertsi, *tolkoviny*, the Moesi, the Bulgarians, Christianity, translation, the *Toursi*, the Danube Ruggians, Arianism, the Glagolitic alphabet.

¹⁴⁶ Иловайский Д. Знач. праця.— С. 305.

¹⁴⁷ Кузьмин А. Одоакр и Теодорих // Дорогами тысячелетий.— М., 1987.— Кн. 1.— С. 120.

¹⁴⁸ Козьма Пражский. Чешская хроника.— М., 1962.— С. 66; Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.— М., 2010.— Т. 4. Западноευропейские источники.— С.185.

¹⁴⁹ Monumenta Germaniae historica. Scriptores.— Hannoverae, 1844.— Т. 6.— Р. 619; Fontes rerum Bohemicarum.— Praha, 1874.— Т. 2.— Р. 36.

¹⁵⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия.— С. 185. Примеч. 6.